

ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ ЗЕНОН КУЗЕЛЯ.

Наукова розвідка до 120-річчя
від дня народження вченого і 50-річчя смерті.
З додатком — недрукованими листами
З.Кузелі до І.Франка

**Володимир
Погребенник,**
д-р філол. наук

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ НАБУТОК УЧЕНОГО*

Перша праця Кузелі-мовознавця, «Словар чужих слів», — раннє, та вагоме видання з ряду цінних лексикографічних. Вона вийшла 1910 р., та лінгвістичні інтереси вченого (до речі, пов'язані з етнографічними) сформувалися ще в добу університетських студій. Витоки цих зацікавлень, яким Кузеля віддав щедрю данину впродовж усього творчого життя, сягають ще бережанської «Молодої України». Саме тоді, бажаючи виконати громадсько-корисну працю та дослідити іншомовний тезаурус у рідній мові, він разом із молодшим товаришем і теж «молодоукраїнцем» М.Чайковським заходився ладнати вищезгадане словникарське видання.

Добрі та знайомі віденські професори слов'янської філології (В.Ягич, В.Вондрак, К.Іречек, М.Решетар) та порівняльного мовознавства (О.Шредер, Скленарж), прослухавши курси, у яких спеціалізувався (крім дисциплін, і згаданих при прізвищах професорів, — це також діалектологія, палеографія, історична граматика слов'янських мов), озброїли його міцними систематичними знаннями. До того ж лексикологія не тільки не відволікала студента від обраного основного роду наукової діяльності, етнографії, а й просто-таки «стикувалася» з нею при вивченні, скажімо, народної термінології й ономастики. Слов'янське мовознавство тут стало в пригоді порівняльним матеріалом, не кажучи про загальнонаукові філологічні засади. Симбіоз лінгвістики й етнографії посприяв високій науковій стійкості Кузеліних дослідів (зокрема, в частині етимологічній) у галузях вивчення явищ народної культури широкого спектру.

Співпрацівник віденських музейних і наукових інституцій, молода людина зі значними контактами з німецькомовними науковими часописами й закордонними вченими, врешті українець, котрий досконало володів німецькою й іншими мовами, — Кузеля керувався, крім лінгвістичної, й чисто практичною потребою при укладанні «чужослівного» словника. Він, маючи самоцінне значення, став свого роду етапом у здійсненні проекту ще ширшого, на той час особливо актуального — створення високоякісного німецько-українського (до його укладання Кузеля приступив у Чернівцях у співпраці з В.Кміцикевичем) і «зворотного» словників. У цьому ж місті врешті з'явилося першим виданням і згадане лексикографічне нове джерело — «Словар чужих слів» Кузелі-Чайковського. На-

ступне видання 1918 р. «Словника чужих слів» було вже наслідком праці самого лише Кузелі.

Перша ластівка в тогочасному українському словництві, «Словар...», ця новаторська лексикографічна праця, охопила понад дванадцять тисяч слів (із них понад дев'ять тисяч — в опрацюванні нашого автора, решта — М.Чайковського). Видання було змодельоване за найліпшими на той час німецькими та іншими словниками. Як висвітлював специфіку видання сам автор, «Словар чужих слів» роблений вповні самостійно і, хоч в нім використані всілякі чужі праці, опертий на власні матеріали, уложені при помочі словарів Грінченка і Желехівського та діалектологічних словарів Верхратського, Гнатюка і Шухевича. Розуміючи під чужими словами все, що увійшло в уживання за цілий час історичного розвою української мови, я не вагався містити в словарці і нині загальнознані та зрозумілі вирази, а з другого боку новіші діалектологічні позички, хоч задля браку місця вибирав лише, що важніше (напр., географічні, історичні і церковні терміни). Через се має словар чисто українську марку, якої звичайно не мають подібні видання (принаймні польські і московські)¹. Тривале наукове життя цієї праці — а його засвідчують перевидання, у тому числі фототипічне за океаном — завдячується тим, що його автор-упорядник разом із співавтором дотримувалися перспективних наукових засад. Утілили їх у життя на доброякісному рівні, з урахуванням національних особливостей. Згідно з оцінкою відомого фахівця, «Як джерельна й перша така праця, цей словник відіграв велику роль у розвитку української лексикографії (майже всі праці про запозички в українській мові виходили від нього) і в розвитку української культури» (Я.Рудницький — ЗНП. — С. 85), урешті в самому усталенні в українській словникарській науці самого принципу іншомовних словників.

Поряд із заглибленістю в так необхідну для України галузь словництва Кузеля-філолог провадив (із чернівецького періоду починаючи) також діяльність науково-педагогічну. Був лектором української мови в учительській гімназії «Української школи», згодом — у Берлінському університеті, де не обмежувався мовним навчанням, залучаючи до українознавчих викладів і інші галузі. Навіть у Зальцведелі, щоденно спілкуючись з українцями з-над Дніпра й інших місць, повсякчас нотував у мові таборян риси, цікаві з лінгвістичного погляду. Так нагромаджувався матері-

*Початок див.: Українознавство, 2002, №4.

¹Цит. за: Збірник на пошану Зенона Кузелі. С.85.

абля для майбутніх публікацій. Водночас усе більше приваблювала Кузеля лексикологічна і лексикографічна праця, все більшу потребу українства він у ній відчував. Тому член мовної комісії НТШ, постійний автор краківського «Річника Славистичного» (реферував тут новини в галузі української лінгвістики) заініціював спеціальний Словниковий відділ при Українському науковому інституті в Берліні, що став організаційно-науковим здобутком Кузеля. Врешті, під фірмою новоствореної інституції заходами лексикографа було перевидано фототипічним способом відомий словник Грінченка й Уманця, пізніше «Українсько-німецький словник» З.Кузеля й Я.Рудницького.

Визріванню ідеї посприяла, крім усвідомлення необхідності такого сучасного лексикографічного видання, оглядова стаття «Словники української мови й термінології», вміщена в берлінському тижневику «Літопис» за 1924 р. На початку 1930-х років під впливом інформації про асимілятивне злиття мов у Радянському Союзі, сиріч русифікацію, що змінила короткоточасну і мімікрійну українізацію 20-х років, ідея словника остаточно визріла і сформувалася. Вона полягала в прагненні «опрацювати не тільки українсько-німецький словник, але взагалі, на зразок колишнього Грінченкового українсько-російського словника, дати українському народові великий підручний український словник академічного типу з німецькими еквівалентами, але з виписками й цитатами з модерних українських авторів, фольклору тощо» (ЗНП. – С.85-86).

Накопичення лексикологічного матеріалу поєднувалося з такою не менш важливою роботою, як відшукування матеріальних засобів для здійснення проекту. Врешті Українському науковому інституту в Берліні німецька Науково-дослідна рада надала стипендію. До роботи було залучено доктора слов'янського мовознавства зі Львова Я.Рудницького, потім – д-ра С.Іванецького. Етапами напруженої праці над словником у відповідному відділі Українського наукового інституту було призбирування лексичного матеріалу, уніфікація картотеки, планування видання та розподіл праці в ньому. Щодо участі Кузеля в першому – основному та найскладнішому виді роботи, то більшість карточок (із потрібним словом у мовному контексті та необхідною «паспортизацією») опрацьована була саме ним. Унаслідок великої завантаженості іншою працею за дня, Кузеля самовіддано працював уночі, громадячи виписки з різномірної літератури.

Припали йому для лексикографічного двомовного опрацювання слова на літери від «П» до «Я» (від «А» до «О» – Я.Рудницькому). У посторінковому обчисленні Кузеля дав дві третини словника – від 532 по 1494. Така значна текстова площа на меншу половину букв, узятя вченим, пояснюється тим, що він підійнявся до складної і великої праці, а саме – докладної лексикологічної розробки та перекладу німецькою мовою численних префіксів, що починаються літерами «п», «р», «с», «у» тощо. Згідно з оцінкою співавтора, «Він пішов далеко далі вперед щодо цього, ніж інші українсько-німецькі словникарі, та й взагалі далі, ніж усі досючасні лексикографи. У тому велика вартість його праці й новум, що він його вніс в українське мовознавство... Для прикладу можна навести приросток «по-», що його в усіх дотеперішніх словниках характеризували як виразник перфективності дії... Тим часом З.Кузеля влучними перекладами поперідавав найтонші значеннєві відтінки цього префікса в українській мові, і можна зробити окрему студію на основі його матеріалу... Цим З.Кузеля промостив у нашій лексикографії шлях для всіх інших українсько-іншомовних словників, і, здається, годі собі в майбутньому уявити автора українсько-англійського, українсько-французького чи інших словників, який міг би пройти повз ті здобутки української лексикографії, що їм прощував шлях» (ЗНП. – С.87) Кузеля-мовознавець. Так що капітальний «Українсько-німецький

словник», виданий 1943 р. у Лейпцігу (за співпраці С.Іванецького і К.Майєра), – найвищий науковий здобуток Зенона Кузеля. Шкода тільки, що німецько-українська частина, практично до друку готова, у зв'язку з підходом радянських військ до міста набрана вже не була. Аналогія же серед видань такого типу – і тепер не багато. Тому особливо жаль, що авторам не вдалося випустити словник другим виданням (із поправками і доповненнями): повоєнна Німеччина, на відміну від довоєнної, в цьому проекті зацікавлена вже не була. Тож залишається сподіватися, що Україна спроможеться колись таке завдання виконати, задовольнивши голод на видання такого типу, хоч почасти та віддавши данину вдячної пам'яті своєму визначному синові.

Діяльність Кузеля-лексикографа не обмежується двома схарактеризованими вище його основними публікаціями. Адже він підготував і уклав рукописи українських орфоепічного та правописного словників, започаткував словник поетичних неологізмів, які гуртував із новочасних публікацій. Інші лінгвістичні проекти до реалізації таки дійшли. Так, разом із Р.Димінським Кузеля підготував сільськогосподарський словник. Опрацював географічну термінологію в підручнику Бонакера, вможлилював вихід українсько-німецьких словників – технічного інж. Жуковського та медичної термінології д-ра Р.Смика (1944).

Втративши в часі війни призбираний до того на карточки лексичний матеріал, пережив цю тяжку втрату. Навіть знайшов у собі сили знову накопичувати матеріал для улюбленої лексикографічної роботи. Продовжив практику попереднього часу – публікування в емігрантських часописах наукового профілю статей мовознавчої проблематики (ще 1936 р. у циклопільному місячнику «Вісті з Українського наукового інституту» з'явилась у числі 22-му стаття «В справі нашого правопису», що була одним із побудників до створення рукопису відповідного словника). У фюртському тижневику «Час» за 1947 р. із числа в число (всього в семи номерах) друкувалася вагома розлога розвідка Кузеля, що простежила й узагальнила набуток рідної лексикографії. Цей матеріал, «Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва», зберіг вагу до сьогодні, вартий докладнішої уваги.

У преамбульній частині «Про значення словників і їх ролю в культурному житті» вчений обґрунтував мету огляду потреби активізувати підготовку необхідних з еміграції словників, оцінити зроблене в цій галузі з точки зору відповідності чи невідповідності новочасним науковим і практичним потребам. Слушними й актуальними є розмірковування автора про традиційну непоінформованість пересічного українського інтелігента в словникових справах: «Мало же людей користується українським словником для того, щоб поінформуватися в ньому про саму українську мову, про її лексикальне багатство та її різноманітність і всесторонність, про стан сучасного мовного матеріалу в народному і літературному вжиткові, про його поширення й відтінки, про його історичний розвиток і сучасний формальний бік та взагалі для того, щоб вважати його невідступним і дорогим товаришем-інформатором при всіх нагодах не тільки для поправного знання, але й для зрозуміння свого найбільшого скарбу, – рідної мови...»¹.

Покладаючи відповідальність за такий стан у тому числі на прорахунки деяких словникарів і витвореними ними неокочирні неологізми (на таких «кованих» позиціях із словника Є.Тимченка типу «крайбаба» в значенні повитуха збудував свою жартівливу «філологічну поему» «Банелюк» Мусій Кононенко), Кузеля водночас підкреслив і речі порядку зовсім іншого. Констатував, зокрема, що в активі нашої мовознавчої науки та лексикографії є багато цінних праць, котрі можуть стати підмурівком для нових видань. Урешті розкрив власний намір підготувати більший український словник, який відповідав би тому, «що сьогодні вимагається від модерного словникового підручника,

¹Кузеля Зенон. Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва. – Збірник на пошану... – С. 217-218.

який має бути рівночасно й українською граматику, й історичним дороговказом розвитку мови, й діялогічним атласом, вірним поучником термінологічним і вкінці правописним провідником» (ЗНП. – С.218). Велими шкода, що цей проект залишився нереалізованим, – адже такої універсальної праці бракує і досі.

У першому з ретроспективних – розділі «Словники старої й церковнослов'янської книжної мови до Котляревського» – автор виводить генезу нашого словництва вже не зі словничка до «Енеїди» І.Котляревського. Бачить-бо його початки ще в «Азбуківниках» XV ст. і дещо пізніших «лексисах» і «лексиконах» (характеризує Берендин), упродовжуючи таким чином новаторський науковий підхід. Предметна конкретність викладу, багатство ілюстрацій, глибока обізнаність із предметом розмови поєднані тут із необхідними й антидетичними до радянського наукового офіціозу історичними з'ясуваннями. Скажімо, майже столітній антракт у розвитку нашого словництва пояснюється політичними втратами України XVII ст. та планомірним «московським нищенням національно-культурних окремихностей українського народу» (ЗНП. – С.221).

Два наступних розділи студії-огляду про словники XVII – початку XIX ст. та підготовчі словникові матеріали наступних десятиліть виокремлюють серед лексикографічних спроб словники О.Павловського, К.Левчицького, матеріали Хв.Вовка й І.Верхратських. Третій розділ, «предгрінченківський», характеризує словники О.Афанасьєва-Чужбинського, М.Закревського, М.Левченка, Є.Желецького, М.Комарова та німецько-український – О.Партицького. Виняткова обізнаність навіть із найменш відомими виданнями та термінологічними списками сусідить тут із виваженою об'єктивністю оцінок. А коли мова заходить про фундаментальний чотиритомник Б.Грінченка – й із їхньою образністю: «Праця Грінченка неоціненна, й кожний, що нею користується, з подивом і вдячністю ставиться до неї, як до писаного й непохитного пам'ятника живого українського слова» (ЗНП. – С.229). Розвиток словництва в хронологічному висвітленні, немов у краплині води, відбив у статті драматичні перипетії української історії. Скажімо, галицький «прорив» у розробці термінологічної номенклатури розкрився не тільки в зв'язку зі значно сприятливішим становищем українства в Австро-Угорщині в порівнянні з Росією, але й «весною народів» 1848 р. Тоді українська мова в конституційній державі прийшла в шкільні підручники й адміністративне управління, у вищу школу. Маловідомі матеріали вводить Кузеля в науковий обіг у розділі про 1917-1920 рр., коли українська мова вперше здобула статус державної, коли оперативно творилися лексикографічні праці, завданням яких було модернізувати нашу мову, пристосувати її до нових обставин і вимог життя.

Заключні частини статті – «Повоєнні часи» та «Праця на еміграції» – дає панораму набутків (під егідою академічного Інституту української наукової мови в Києві виходить кількадесят Оцих видань 20-х – поч. 30-х років – А.Кримського, О.Курило, П.Тутковського, М.Шарлеманя, Ф.Калиновича й ін.) та втрат цієї галузі філології. Вияви цих останніх – у розгромі Української Академії наук і репресіях мовознавців старшого покоління, знищенні питомих національних ознак української мови та насильницького її наближення до «квітучої пролетарської московської мови». Так центром нашого вільного словництва знову стала Галичина, потім – еміграція. Спеціально ж таким центром слід назвати – Берлін, Словниковий відділ Українського наукового інституту.

Деякі сторінки реферованої студії є автокоментарем Кузели до власних лексикографічних видань, містять суттєві подробиці праці над ними, їхньої долі, висвітлюють участь ученого в різних мовознавчих проєктах. Так, значення першого, 1910 року «Словника чужих слів» він справедливо добачив у тому, що тут уперше проведене зіставлення і пояснення іншомовних слів у нашій мові. Причому не тільки запозичень новітніх, а й давніших прийнятих як у літературну, так і народну мову. З'ясував лексикограф власну участь у великому німецько-українському словнику В.Кміцикевича і Спілки 1912 р. Вона полягала в до-

помозі матеріалами та порадами, складанні плану видання та технічній його редакції. Зальцевельська сторінка насиченого працю життя Кузели «озвучується» розкриттям маловідомого аспекту таборової діяльності. Автор зазначив, що навіть табори полонених упродовж 1917-1918 рр. стали «термінологічними і словарними робітнями», з яких постали німецько-українські словники Б.Лепкого, П.Лисецького та другий «чужомовний» самого Кузели. Спільними зусиллями галичан і наддніпрянців та на основі «Словаря» Б.Грінченка в Зальцевелі було укладено (під орудою В.Сімовича і з участю Р.Смаль-Стоцького й З.Кузели) першу частину «Словника українських синонімів», котрий, на жаль, загинув у час революції.

Докладніша характеристика діяльності Словникового відділу дає уявлення про лексичні скарби в його посіданні – півмільйона карток, ексцерптованих із публікацій XX ст. Окрім того – ще й багаті матеріали з Буковини Л.Когути і В.Кміцикевича, термінологічні опрацювання співробітників і симпатиків відділу М.Бардаха, О.Гузар, Р.Димінського, О.Жуковського, К.Купчанка, П.Франка, В.Щербаківського й ін. Згадує Кузеля ще один значний і цікавий проєкт – «Українсько-німецький і німецько-український хліборобський словник» – за його і Р.Димінського редакцією. Словник коштував понад двох років інтенсивної і старанної праці, почав уже було друкуватися, та на перешкоді стала війна. Внеможливила вона і працю над чотиритомним словником української мови, позбавивши Кузеля призираного задля цієї мети лексичного матеріалу.

З приводу найсоліднішої словникарської публікації, що нею Кузеля створив собі, за виразом І.Мірчука, «*topumentum aere peregnius*», вагомо сказано про мету і специфіку «Українсько-німецького словника» ось що: «Авторам присвічувала ідеальна ціль зібрати в словнику найважливіші слова й вислови, що їх уживається в широкому житті сучасності. Крім цього, в словник увійшли слова, що хоч і перестаріли подекуди, а проте мають свою вагу при читанні давніших творів чи з уваги на термінологічні моменти. З цих міркувань втягнуто в словник і деякий готовий матеріал, однак усіоди його відзначено відповідними ремарками. Більшу увагу автори звертали на складені слова й головно на приросткові дієслова... Уперше використано в словнику ширше українську ономастику, наведено всі імена й взято під увагу топографічні назви, назви гір, річок, місцевин, народів, країн тощо, наскільки вони в'яжуться з українською культурою, історією, господарством, – щоб між іншим зазначити теж їхню правописну форму... Багато праці присвячено наголосові і флексійним формам, уживаючи до цього модерних засобів» (ЗНП. – С. 234). Так що цей словник у певному розумінні був кроком Кузели до втілення його мрії про синтетичні й універсальні видання майбутнього.

На тій же високій синтезуючій ноті завершив Кузеля-словник свою мовознавчу діяльність, опублікувавши в томі першому «Енциклопедії Українознавства» 1949 р. історичний огляд української лексикології.

Роблячи висновок про вагомність доробку вченого на лексикографічному полі, можна без перебільшення констатувати його щедрий на нього науковий ужиток. Основні праці Кузели забезпечили йому тривку позицію серед чільних постатей в історії української словникарської справи нашого віку. Згідно з оцінкою його колеги Я.Рудницького, котрий, набувши досвіду в співпраці з Кузелею, згодом створив капітальний «Етимологічний словник української мови», – «Він був піонером у повному розумінні цього слова в лексикографії іншомовних словників та дав ініціативу й працю для багатьох інших лексикографічних проєктів, з яких тільки частини пощастило побачити світло дня. Як відданий українській справі патріот З.Кузеля завжди стояв на сторожі українського слова – найкращого й найбільш досконалого виразника української душі, української культури в минулому й сучасному» (ЗНП. – С.88).

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ – БІБЛІОГРАФ

Окреслена в заголовку ця третя галузь діяльності Кузеля (та не остання за значенням, – адже саме з неї починається всяка наукова робота) тісно поєднана з набутим ним бібліотечарським фахом. Властиво, можливо, що саме бібліографічні дебюти з 1901 р. у ЗНТШ, до співпраці в яких його залучив М. Грушевський, викликали в Кузелі гадку про потребу спеціалізованої бібліотечарської підготовки. Тож автор бібліографічних заміток і оглядів (із тим же аспектом бібліографічним) та секретар на той час семінарійної бібліотеки В. Ягича наприкінці 1906 р. склав у радників Гааса і Гіммельбауера бібліотечарський іспит та став практикантом університетської бібліотеки. Редагував слов'янську частину її каталогу, надавав бібліографічну допомогу іноземним ученим, котрі цікавилися українською тематикою. Продовжуючи бути бібліографом нових західноєвропейських праць (етнографічних, археологічних, антропологічних тощо) на шпальтах ЗНТШ (а Вол. Дорошенко мав усі підстави образно атрибутувати цю діяльність, яка заповнювала тисячами позицій¹ сторінки «Наукової хроніки» «Записок», «мозольною, справді муравлиною бенедиктинською») поширив коло видань, із якими співпрацював, віденським часописом «Zeitschrift für osterreichische Bibliographie» та краківським видавництвом Академії наук «Rocznik Slawistyczny», де друкував рецензії та бібліографію української літератури. Варто тут згадати той факт, що завдяки Кузелі бібліотека віденської «Січі» була приведена в зразковий порядок (а застав він її в неладі).

Займаючи в Чернівцях із 1909 до 1915 рр. чільну посаду в університетській бібліотеці й освітньому товаристві «Руська бесіда», організував у місті і краю народні бібліотеки. У різнорядних західноукраїнських виданнях публікував матеріали відповідного практичного спрямування – «Про народні й вандрівні бібліотеки», «Як закладати й провадити народні бібліотеки по селах», «Ціль і значіння студентських бібліотек», «Про діловодство в народних бібліотеках» і «Про читальні й народні бібліотеки в черновецькій окрузі».

Серед бібліографічних праць Кузеля 900-х років слід виокремити: першу його бібліографію, включену до рецензії на «Збірник харківського історико-філологічного товариства» (ЗНТШ. – Т.40. – 1901); вичерпний огляд нових праць із історії початків слов'янства (ЗНТШ. – Т.52, 54. – 1903); покажчик до праці «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» (Матеріали до української етнології... - Т.8, 9. – Львів, 1906-1907); цінна бібліографія до розвідки «Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі» (Етнографічний збірник. – Т.31, 32. – Львів, 1912) тощо.

У чернівецькі часи Кузеля провадив і широку пошукову діяльність. Так, відомо, що тоді він бібліографічно опрацював українознавчі матеріали західноєвропейської періодики і численних часописів слов'янського світу, склав ґрунтовну картотеку (понад п'ятдесят тисяч позицій) і оформив бібліографію згаданих публікацій. До війни встигнув здійснити і такий перший у своєму роді проект, як укладення покажчика псевдонімів і криптонімів українських письменників (на жаль, праця пропала в роки воєнної бурі). Навіть у часи щонайскрутніші Кузеля не переривав праці бібліографа, громадяни джерельний матеріал для суміжної – історичної – галузі науки. Так сталося, приміром, 1914, коли, опинившись під російською окупацією, він уклав унікальну бібліографію відозв прийшлої влади.

Невдовзі по тому організаційно-бібліотечарську працю провадив уже у Відні, згодом – у Зальцведелі. Тут у всій його багатоманітній таборівій діяльності добру службу послужили систематичність і інші риси фахового бібліотечаря, звиклого до ладу. Турбувався, зокрема, про порядок і поповнення і в табірній

бібліотеці. Більш того, «під фірмою» «Бібліотеки полонених українців табору Зальцведель» і накладом «Видавничого товариства ім. П.Куліша» Зенон Кузеля видав свій вісімдесятип'ятисторінковий довідник «З культурного життя України» (1918).

Це раритетне видання, як зазначалося в авторській передмові, призначалося для товаришів, котрі виїждять додому. Його призначення – «дати короткий огляд найважливіших подій, що сталися на Україні в області культурного життя від вибуху нової революції у березні по кінець 1917 року й бути невеликим провідником по Україні»². Заснована на інформації, почерпнутій із «Вісника Союзу визволення України» та київських часописів «Робітнича газета» і «Нова рада», ця бібліографічна праця знайомить із відродженням культурного життя незалежної України, дає багато цінного довідкового матеріалу.

У першому розділі – «Українська преса» – розкривається історія нашої періодики від лубенської газети «Хлібороб», першої в Росії, та конфіскованої вже на четвертому номері 1905 р., та «Ради», що протрималася до початку війни 1914 р. Із приходом волі, зазначив Кузеля, український часопис скоро став «щоденною потребою не тільки інтелігента, але й мало освіченого селянина й робітника» (7), захоплюючися та захоплюючи їх завданнями будівництва нового державного життя. Белетристично піднесений у констатації свободи слова, бібліограф виявляє водночас інформативну і статистичну точність у відтворенні й характеризованні (профілю, специфіки включно до відомостей про адресу редакції і вартість числа) того чи того видання. Всього в розділі описано понад сто пресових органів в Україні й поза її територією на кінець 1917 р.

Наступна частина праці подає досі в Україні мало відомий систематизований матеріал про друквану продукцію від 1895 років (розділ «Українськи видавництва»). Нарис їхньої діяльності, починаючи від Грінченкового видавництва книжечок для народу в Чернігові, розкриває тернистий у царській Росії шлях українського книгодрукування. Час же, коли вільно залунало українське слово, дав нечувану до того видавничу динаміку: книжка рідною мовою, як і часопис, стає державотворчим фактором. У відповідь на потреби життя постали перший український бібліографічний журнал «Друкар», інформаційні бюро. Докладний Кузель перелік і бібліографічний опис публікаторської діяльності видавництв «Веринигора», «Дзвін», «Криниця», «Січ», «Час», «Шлях», «Українська школа» і багатьох інших (у Києві й в інших містах і містечках, продукції книжкової й усіякої іншої), видань партійних і власним накладом тощо потверджує мовою фактів і цифр початок українського видавничого ренесансу: 400 книжок (не числячи карт, листівок, портретів) за дев'ять місяців 1917-го року, – продукція понад ста видавництв!

Насамкінець у розділах «Української друкарні й книгарні» й «Української «Просвіти» й бібліотеки» Кузеля схарактеризував зміни на краще й у діяльності цих культурно-освітніх галузей. За Центральної ради Україна взяла в свої руки друкарську справу, відкрила мережу нових українських книгарень³ (аж до малих провінційних міст включно), взагалі надала українській книжці всі громадянські права. Що ж стосується «Просвіт», то ці товариства, згідно з наведеною Кузелею з «Нової Ради» цитацією, народившись з непереможною силою, за кілька місяців покрили Україну сіткою культурних огнищ і почали національно-освідомлюючу роботу. Багато було зроблено й щодо організації українських бібліотек, хоча, звісно, Національна бібліотека і Музей-Архів за кілька місяців не створиш. У цілому ж відтворена Кузелею панорама культурного пробудження та відродження України викликає патріотичний захват чинами дідів і сумні міркування з приводу того, що за короткий час тоді-

¹Йдеться про подачі резюмованої бібліографії – зі стислим анотуванням змісту задля зручності в праці орієнтації читачів.

²Кузеля Зенон. З культурного життя України. – Зальцведель, 1918. – С.3.

³Автор нотує адреси книгарень Києва й інших міст – Катеринограда, Петрограда.

шня українська республіка, 250 років колисана, як сказав О. Маковей, у «широкій московській колісці», встигнула з багатьох оглядів зробити більше, ніж сьогоднішня суверенна держава.

У 20-ті роки наш українознавець, будучи редактором серії «Бібліотеки Українського Слова», спорядив бібліографічними показниками близько півсотні видань. Серед них привертає увагу солідністю і кількістю охоплених джерел показчик літератури про кобзарські думи і кобзарів до книжки В. Ємця та ще докладніша (292 позиції) «Бібліографія писань Богдана Лепського» в ювілейному альманасі «Золота Липа» (Берлін, 1924). З цього-таки часу і бібліографічного поля – показуючи широке коло наукових інтересів «тугого бібліофага», за жартівливим виразом М. Зерова (це його самоозначення – характеристичне для З. Кузеля), статті в часопису «Літопис». Це «Українські табори часописи в Німеччині», «Чеська національна бібліотека», «Нові болгарські журнали», «Українська книжкова та графічна вистава у Празі», «Шевченкіана» тощо. Перу бібліографа належать укладені приблизно до ж каталоги – видавництва «Українське Слово» (побачив світ у Берліні двома виданнями 1922-1923 рр.) й української накладні Я. Оренштайна, що з Коломиї переніс до війни діяльність до Німеччини (Берлін; 1926 вийшов у Лейпцигу). Цей останній каталог не тільки «резюмованого» типу, а й включає рецензії на видання Оренштайна.

У 30-ті роки серед важливіших бібліографічних праць, котрими пописався Кузеля на цій науковій ниві, – німецькомовні українська етнологічна бібліографія в збірнику «Духовне життя в минулому й сучасному» (нім. мовою, Мюнстер, 1930) та список найважливішої літератури про унію східної церкви і Риму в збірнику «Україна і церковна унія» (нім., Берлін, 1930). Окрім того, Кузеля уклав показчик літератури до етнографічного відділу «Української Загальної Енциклопедії». А разом із М. Гнатишаком – бібліографію іншомовної літератури про Україну для кельнської виставки. Також – огляд української періодики в уже згадуваних виданнях І. Мірчука про Україну енциклопедичного характеру (як німецько-, так і англомовних).

У працях останнього десятиліття синтезував попередній бібліографічний набуток та поповнив його, вивершив попередні напрямки своєї праці. У Мюнхені по війні вийшли друком: ознайомлююча стаття «Організація науково-інформаційної праці за кордоном» (Збірник УВУ. – Т.У. - 1948); оглядова студія «Українознавство в Німеччині: 1939-1945» (Сьогоднішнє й минуле. – Т.І. - 1948); перша подача показчика «Нові книжки в чужих мовах про Україну й сумежні країни й народи» від 1944 р. (Сьогоднішнє й минуле. – Т.І. - 2.-1949. Через припинення цього органу НТШ показчик був додрукований тільки до літери «О» включно). В «Енциклопедії Українознавства» вченому належить не тільки бібліографія етнографічної літератури, а й (у співавторстві з Є. Пеленським) гасло «Історія української бібліографії», з Ю.Сірим – «Книгарство й кольпортаж». А видання «Малий адресар організованого українського життя на чужині», що інформувало, між іншим, про українські бібліотеки й книгарні, періодику й видавництва, розвинуло принцип зальцевельської книжки 1918 р., удосконалило його вже 1949.

У студії «Проф. д-р Зенон Кузеля як бібліограф» Вол. Дорошенко цілком слушно характеризував його як постійного автора бібліографічної періодики (станіславівської «Книжки», львівської «Української книжки»), організатора «Архіву української преси» при Українському науковому інституті (тут зібрав комплект українських «материкових» і діаспорних видань, понад триста тисяч ексерптів із іноземної періодики на українську тематику), пропагатора новочасної і науково організованої бібліотечної справи.

Усе вищесказане посвідчує розмаїття форм і методів бібліографічної діяльності Зенона Кузеля, її наукову сумлінність, вартісність і плідність. Для сучасної

української бібліографічної науки, що отряслася з ідеологічних сповивачів і прагне до відновлення силоміць вилучених писань, імен і цілих культурних пластів, доброю підмогою стануть видання Кузеля-бібліографа.

***

Отже, професор доктор Зенон Кузеля, як показує висвітлення його життєвого шляху і трьох основних напрямів творчої діяльності – етнографічного, лексикографічного та бібліографічного, – був видатним українознавцем, який, опинившись в еміграції, став ученим-амбасадором України в західному світі. Подиву гідна працездатність, унікальна в багатьох галузях ерудиція, наукова виключна сумлінність забезпечили йому тривке місце в історії українознавства ХХ століття, принесли найвище визнання в українських вільних наукових інституціях. Патріот України, він невисипує працю й організаційні зусилля присвятив кращому її майбуттю. Час згадати чесне ім'я робітника-сподвижника, віддати йому належне, знявши принижуючі оцінки-тавра минулого, перевидати вагоміші праці.

ДОДАТОК:

недруковані листи Зенона Кузеля
до Івана Франка
(Відділ рукописів Інституту літератури
ім. Тараса Шевченка, фонд І.Франка)

№ 1 від 16.XII.1905, Відень

Високоповажний Пане Докторе!

Дуже вам дякую, що Ви звернули увагу на недостачі моєї праці. Оскільки можливо, старався я справити їх так, щоби придалася до «Збірника»¹; не надто відбивала від інших. Деякі з хиб, піднесених у вашій листі, бачив я сам по написанню, одначе не мав спроможности переробити цілої розвідки, бо мав багато роботи, а д.Гнатюк наставив дуже, щоб скоро присилати. В теперішній переробці старався я ліпше угрупувати матеріял, додав вступ, а передовсім закінчення, де зібрав трохи даних про розширення обговорюваного мотиву і зібрав результати. Всередині переробив я також багато справок, особливо в конклюзіях.

Сподіваючися, що тепер моя праця відповідатиме хоть в частині Вашим вимогам.

Остаю з поважанням

Зенон Кузеля

П.Гнатюкови прошу поклонитися від мене.
(Ф.З. – Од. зб. 1631)

№ 2 від 22.III.1907, Відень

Високоповажний Пане Докторе!

Загальні збори академічного Товариства «Січ» у Відні уповноважили нас займитися виданням ювілейного Альманаху² і запросити до співучасті усіх бувших і теперішніх членів Товариства.

Звертаємося проте до Вас з великою проською взяти участь в нашій видавництві і надіслати нам яку працю Вашого пера. Альманах міститиме праці белетристичні, наукові, музичні і матиме відділ рецензій, авторефератів, матеріялів. Просимо Вас дуже надіслати, коли можете, і інші праці не перешкоджають, одну річ белетристичну, а одну наукову, на руки Зенону Кузеля (Universitätsbibliothek) оскільки можливо найдалі до 1 червня 1907.

Сподіваємося, що не відмовите нашій просьбі і повідомите нас незабаром, що надішлете і в якому об'ємі.

Комітет:

Голова «Січі» О.Бачинський

¹Мова, певне, про етнографічну студію Кузеля про зведення дівчини перебранним хлопцем, видруковану 1906 р. у «Науковому збірнику на пошану М.Грушевському».

²Альманах із нагоди 40-річчя «Січі» вийшов 1908 р. у Львові під назвою «Січ».

кий
Др. Зенон Кузеля
Вол. Кушнір
(Ф.З. – Од.зб. 1631)

№ 3 від 9.XII.1907, Відень

Високоповажний Пане Докторе!

Тішуся дуже, що не відмовляєте нашій просьбі і берете участь у Січовім альманаху. Шкода лише, що ви не дістали двох моїх перших листів з лютого і 26/ XI с.р., де я докладніше інформував Вас про ціль, об'єм і зміст збірки.

Тепер альманах майже готовий і обійме яких 40 арк. великих 8°. Його зміст буде дуже різномірний. Крім статей про історію «Січи» і інших локально віденських ривдок маємо дотепер поезії О.Грицяя, Б.Лепкого, С.Твердохліба, С.Яричевського, Я.Гординського, В.Пачовського, новелі д-ра Я.Окуневського, Яричевського, О.Назарука, О.Турянського, спомини Павлюха, статті Кушніра, Лебішцака (про гончарство), К.Паньківського (економічного змісту), д-ра Зобкова (відносини студентів до університетських властей), Раковського (науки природничі й історії), Чайківського М. («Числа в релігійних поглядах»), Зарицького («Кров і її значення»), Бардаха («Статистика українських студентів на віденських школах»), Лашнева («Про портрет»), Студинського («Два листи Погоди-на») і т. д. Крім того, маємо дістати тими днями обіцяні статті Пулюя (листи Куліша про «Січ»), Бурчинського (про гігієну), Старосольського (про соціологію), Тершаківця (про селянські рухи і про першу галицьку літературу), Будзиновського («Січ»-та нова ера), Дністрянського, К.Левицького, Е.Левицького, К.Трильовського і О.Партицького (спомини про «Січ»), Лезо-губського (про Бартареум), Щурата (П.Могила в Парижі), Корнеллі, Волосенки, Брика, Лопатинського (Гріх землі), Томашівського, М.Кордуба, В.Федоровича, Зілинського (фонетика наших діалектів), Кобринського, д-ра Марисюка (про унію), Людкевича, Мельника, Кушцака, проф. Горбачевського, проф. Смаль-Стоцького, д-ра Тустановського, Кушцака (Погляд на історію України), новелі Гр. Цеглинського, поеми О.Колесси і т. д. Крім того, маємо ще ноти С.Людкевича і ілюстрації С.Будзи, Павлюха і Лашнева, до відділу музичного запрошені також пп. Н.Вахнянин і В.Садовський, до малярського І.Труш, М.Івасюк, Ю.Панькевич, Балла, Левандовський і Лашнів.

Як бачите, матеріалу досить, не знати тільки чи всі, що обіцяли, додержать слова і чи надішлють на нас. І так через них ми спізналися вже тепер на місяць з друком, бо продовжуємо на їх бажання речинець до надсилання праць до 1 січня.

На щастя, се уможливило нам дістати від вас згадану в листі працю. Тема для нас і для загалу надзвичайно цікава. Тому прошу не звертати уваги на велику кількість обіцяного матеріалу і надіслати статтю хоч би і більших розмірів. Для неї знайдеться завжди досить аркушів, є їх і так аж сорок!

Крім статті прошу одначе дуже і ще белетристичного, бо ми на се бідні. Яка-небудь дрібничка Вашого пера піднесла би зараз наш літературний відділ.

Про кліше я згадавав Вам в попередньому листі. Коли можливо, згадайте також кількома словами в «Літературно-науковому віснику» про наш альманах, особливо з огляду на українців, які про се нічого не знають.

Сподіваюся я, що не відмовите нашій просьбі.

Вас щиро поважачий Зенон Кузеля

P.S.Назначіть час, коли зможете надіслати рукопис, з друком підожду.

(Ф.З. – Од. зб. 1631)

№4 від 22.VIII.1907

Високоповажний Пане Докторе!

Дуже радо надішло Вам до використання збірку Хв.Бодяньського, прошу одначе заждати до вересня,

Йдеться про котресь із німецьких видань, назва якого починається «Повідомлення...».

бо лишив манускрипт у Відні під ключем, щоб не затратився у дорозі.

Збірку задумую, як се вже було говорено, видати окремо, а крім того хочу її ужити до свого тому баяд, коли се мені вдасться.

Здоровлю сердечно; остаю з глибоким поважанням. Все рад Вам служити
Зенон Кузеля

(Ф.З. – Од.зб.1631)

№5 від 9.X.1907, Відень

Високоповажний Пане Докторе!

Дуже перепошую, що доперва нині вислав Вам рукопис, не міг якось зібратись, бо порядку хату і заводжу господарство. «Mit.-geg»¹ антикварично не міг дістати, тому мусив замовити з Інсбрука, а через те спізнився о три дні з висилкою. Рахунок вже вирівняний. Перепошую ще раз за проволочку.

Здоровлю сердечно і остаю з глибоким поважанням

З. Кузеля

(Ф.З. – Од.зб.1631)

№6 від 29.XI.1907, Відень

Високоповажаний Пане Докторе!

Не одержавши від Вас відповіді на запитання до співучасті в Ювілейнім альманаху «Січі», я звертаюся до Вас іще раз з просьбою не відказувати нам помічи і надіслати що-небудь. Надсилайте, що лише маєте готового, чи з белетристики, чи з научних праць, бо і комітет і січовики бажать собі дуже бачити в ювілейнім збірнику пам'ятку від свого найлюбішого і найвишнього члена. Кожний хоч би найменший причинок привітаємо з радістю і приймемо з подякою. Радо умістимо також всякі спомини про «Січ» або січовиків, що відіграли більшу роль в житті нашої суспільності (приміром О.Терлецький) і всякі документи та листи, що яким-небудь чином дотикають «Січі» або її членів.

Маємо надію, що не відмовите нашій просьбі і візьмете уділ у збірнику, що появиться з кінцем січня 1908 р. Рукописи й евентуально передплату (5 корон) прошу слати на мою адресу (Universitätsbibliothek). Останній час до надсилання праць 29 грудня.

Очікуючи прихильного полагодження просьби здоровлю і остаюся з глибоким поважанням

З.Кузеля

P.S.Гроші за «Mitt.-geg» отримав.

(Ф.З. – Од. зб. 1631)

№7 від 3.XII 1907, Відень

Високоповажний Пане Докторе!

Посилаю відвратною поштою 3 томи збірки ....., визичивши з нашої бібліотеки; прошу доконче звернути їх ще перед латинськими святами, бо маємо лише один примірник, а замовлення дістаємо і по кілька разів денно. За філологом оглянуся. Прошу при тій нагоді не забути про наш альманах.

З правдивим поважанням
Зенон Кузеля

(Ф.З. – Од. зб. 1631)

№ 8 від 7.XII.1907, Відень

Високоповажний Пане Докторе!

Доношу Вам, що я вже знайшов охочого переписувача в особі студента третього року філології п.Гірняка, який забрався передвечора до роботи. На жаль, одначе, не міг він впасти на слід Вашої статті в

ти Вашу статтю про еміграцію в нашій «Україні»¹.

Наша університетська бібліотека дістала на сей рік 1000 корон на українські книжки, і мені приємно повідомити Вас, що я за них закупив усі Ваші окремі видання, яких у нас дотепер було дуже мало. На другий рік я хотів би купити антикварично перші річники «Народа»² і був би вам дуже вдячний за інформацію, чи можна їх де роздобути. Мають, останній том має книгарня НТШ і я його там замовив.

З щирим поклоном
Зенон Кузеля
(Ф.З. – Од.зб.1631)

№13 від 19.II.1912, Чернівці

Високоповажний Пане Докторе!

Ми до Вас з великою просьбою. Чи не могли б Ви завітати і до нас з викладом для ширших кругів нашого громадянства? Наша автохтонна публіка не вилазить поза границі рідної Буковини і буде певне Вам вдячна, коли Вас зможе побачити.

Коли б Ваша ласка заїхати до нас, то просимо повідомити нас, коли б се могло статися. Для нас найвідповідніша була б котра неділя в марті або квітні з виїмком Великодніх ферій.

Просимо теж дати нам знати про Ваші окремі бажання, які ми радо сповнимо.

З великою пошаною
За філію «Руської бесіди»
Зенон Кузеля
(Ф.З. – Од.зб.1638)

№14 від 27.II.1912, Чернівці

Високоповажний Пане Докторе!

Дякуємо сердечно за згоду прибути і до нашої «столиці».

Коли ласка, просимо о «Мойсея»².

Виклад для нас найдогідніше уладнати з кінцем марта: знаючи з картки, що можете розпорядитися вільно часом, призначаючи його тому на неділю, дня 27 марта, пополудні (4-та година).

Перед приїздом просимо дуже повідомити нас, котрим приїдете потягом.

З щирим поклоном
Зенон Кузеля

(Ф.З. – Од.зб.1638)

№15 від 15.III.1912, Чернівці

Високоповажаний Пане Докторе!

Просимо дуже не гніватися на нас, що ми з причин від нас незалежних мусимо Ваш виклад відложити на відповіднішу пору.

Для Вас се, думаємо, не зробить різниці, коли відчит відбудеться пізніше серед догідніших обставин, а для нас – се конечність, бо хочемо, щоби Ваш виклад був гарним, родинним святом.

З просьбою дарувати нам сю зміну
остаємо з глибоким побажанням
За виділ філії: Зенон Кузеля